

5. Qobilova, Z. (2024). ALISHER NAVOIY ADABIY MEROSINING OZARBAYJONDA O'RGANILISHI. *Hamkor konferensiyalar*, 1(1), 215-219.
6. Imomaliyeva, M. I. (2021, April). THE EVOLUTION OF METAPHORICAL MEANING. In *E-Conference Globe* (pp. 25-26).
7. Imomaliyeva, M. (2024). NODIRA MELODIES OF NAVOI. *QO'QON UNIVERSITETI XABARNOMASI*, 10, 121-123.
8. TURSUNOVA, N. (2025). ALISHER NAVOIY AN'ANALARINING MUQIMIY IJODIDAGI TAKOMILI. *Hamkor konferensiyalar*, 1(11), 260-263.
9. Tursunova, N. (2021). FOLKLORE MOTIVES IN MUKIMIY'S WORK. *CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PEDAGOGICS*, 2(09), 187-191.
10. Ikromjonovna, J. S. (2023). THE ROLE OF FOLK TALES AND EPIC MOTIVES IN THE POETRY OF USMAN AZIM. *Open Access Repository*, 9(4), 545-548
11. Ikromjonovna, J. S. (2023). PEYZAJNING IJTIMOIIY-PSIXOLOGIK MOTIVNI ANGLATISHDAGI O'RNI. *QO'QON UNIVERSITETI XABARNOMASI*, 1, 97-99.

MIRZO XAYRULLO HO'QANDIY "BAYOZ" I MATNIDA UNLI HARFLARNING QO'LLANISHI (musaddaslari misolida)

*Umarjon Melikuziyev,
Qo'qon DPI tadqiqotchisi*

Annotasiya

Mazkur maqolada Mirzo Xayrullo Ho'qandiyning bayozi va undagi musaddaslar tadqiq etiladi. Musaddas janri va Ho'qandiy salaflari yozgan musaddaslarning ko'lamiga haqida so'z boradi. Eski o'zbek yozuvidagi matnlarda unli harflarning qo'llanishi jumladan Mirzo Ho'qandiy musaddaslari matni so'zlarining turli o'rinlarida tushib qolgan unli harflar tadqiq ostiga olinadi.

Kalit so'zlar: bayoz, matniy tadqiq, musaddas janri, nastaliq, eski o'zbek yozuvi, unli harflar

Abstract

This article examines the Bayaz of Mirzo Khairullo Khoqandi and the musaddas in it. The genre of musaddas and the scope of musaddas written by Khoqandi's predecessors are discussed. The use of vowels in texts in the old Uzbek script, including the vowels that occur in different places in the words of the text of Mirzo Khoqandi's musaddas, is examined.

Keywords: Bayaz, textual analysis, musaddas genre, nastaliq, old Uzbek script, vowels

Аннотация

В данной статье рассматривается Баяз Мирзо Хайрулло Хоканди и мусадды в нем. Будут обсуждаться жанр мусадд и объем мусадд, написанных предшественниками Хоканди. Рассматривается употребление гласных в текстах на староузбекской графике, в том числе гласных, встречающихся в различных местах слов текста «Мусаддаса» Мирзо Хоканди.

Ключевые слова: байоз, текстологический анализ, жанр мусаддас, насталик, староузбекское письмо, гласные

Qo‘qon shahrida tavallud topgan ma’rifatparvar shoir, hattot Mirzo Xayrullo Ho‘qandiyning adabiy merosi 214 betlik bayozida o‘rin olgan. Bayoz janr jihatidan keng ko‘lamli bo‘lib g‘azal, muhammas, musaddas, murabba, masnaviy kabi janrlarni o‘z ichiga oladi. Bayoz eski o‘zbek yozuvida nastaliq hatida yozilgan bo‘lib, matniy tadqiqning bir qancha usullari bilan tadqiq etsa bo‘ladi. Bayoz matnidagi gloslarni tadqiq etish, statistik tahlil, matnni interpretatsiya qilish, konyektura usullarida tadqiq etish turli rakurslarda o‘rganishga imkon beradi. [1.10-42] Albatta bularning barchasini bir maqolada bayon qilish imkonsiz bo‘lgani uchun ushbu maqolada bayozdagi faqat musaddaslarnigina tadqiq ostiga olganmiz. Musaddas (arabcha: oltilik) - har bir bandi olti misradan iborat bo‘lgan she‘r shakli bo‘lib, musammat xillaridan biridir. Aruzning turli vaznlarida, turli mavzularda yoziladi. a-a-a-a-a-a, b-b-b-b-b-a, v-v-v-v-v-a yoxud a-a-a-a-a-a, b-b-b-b-a-a, v-v-v-v-a-a tarzida qofiyalanib keladi. Musaddasda ham musammatlarning boshqa xillaridagi kabi shoir yoxud ikki shoir taxallusi keltiriladi. Shu taxalluslarga qarab mustaqil yoki tazmin usulida yozilganligi aniqlanib olinadi. Alisher Navoiy, Mashrab, Nishotiy, Huvaydo, Amiriy, Ogahiy, Nodira, Furqat, Sidqiy Xondayliqiy, Tabibiy, Kamiy va boshqalarning ijodlaridan musaddasning go‘zal na‘munalarini toppish mumkin. Jumladan Navoiy devonida "G‘aroyib us sig‘ar"da 1ta radifsiz 9 bandli; "Navodir ush-shabob"da 1 ta "ey rafiq" radifli 9 bandli; "Badoyi ul vasat"da 2 ta birinchisi radifsiz 7 bandli, ikkinchisi "meni" radifli 7 bandli; "Favoyid ul kibar"da 1 ta "ustuna" radifli 7 bandli musaddaslar o‘rin olgan. Amiriy devonida jami 4 ta musaddas bo‘lib birinchisi "qadardandur" radifli 8 bandli; ikkinchisi "saning" radifli 13 bandli; uchinchisi "jonim" radifli 9 bandli; to‘rtinchisi "muruvvat soati" radifli 7 bandli musaddaslar mavjud. Zavqiy ijodida 1 ta besh bandli musaddas bor. Hamza devonida jami beshta: birinchisi "o‘lsun" radifli 8 bandli; ikkinchisi "qilma" radifli 6 bandli; uchinchisi "ushshoqim" radifli 12 bandli; to‘rtinchisi radifsiz 8 bandli, beshinchisi radifsiz 5 bandli musaddas bor. Ogahiy devonida jami 5 ta birinchisi "bo‘lay" radifli 7 bandli; ikkinchisi "shod o‘loli" radifli 5 bandli; uchinchisi "ayla jovid" radifli 7

bandli, to'rtinchisi "sitamgarlar" radifli 7 bandli; beshinchisi "jafosini ko'rung" radifli 9 bandli musaddas o'rin olgan.

Asosiy qism. Mirzo Xayrullo Ho'qandiy bayozidan o'rin olgan musaddaslar ko'lami salaflarinikidan ko'p bo'lib 6 tani tashkil qiladi. Bayozda janrlar alohida-alohida turkumda berilmagan bo'lib, betartib yozilgan. Birinchi musaddas 27B, 28A sahifalaridan joy olgan. "Musaddas Mirzo azjihat Mirzo Malakzod" sarlavhasi qo'yilgan bu musaddas besh banddan iborat. "Aylasa" so'zi radif holida takrorlangan va a-a-a-a-a-a, b-b-b-b-a-a, v-v-v-v-a-a tarzida qofiylanib kelgan. Bayozdagi ikkinchi musaddas 69A, 69B, 70A, 70B sahifalarida berilgan. Bu musaddasga ham avvalgisi kabi "Musaddas Mirzo azjihat Mirzo Malakzod" sarlavhasi qo'yilgan. To'qqiz banddan iborat va "salom" so'zi radif holida takrorlangan. Musaddas a-a-a-a-a-a, b-b-b-b-a-a, v-v-v-v-a-a tarzida qofiylanib kelgan. Bayozdagi uchinchi musaddas 70B, 71A, 71B sahifalaridan o'rin olgan. Musaddasga "Azjihat Nizomiddin Foniy" sarlavhasi qo'yilgan. Demak bu Alisher Navoiyga tazmin holida yozilgan. Bu musaddasda radif takrori mavjud emas hamda a-a-a-a-a-a, b-b-b-b-a-a, v-v-v-v-a-a tarzida qofiylanib kelgan. Musaddas etti banddan iborat. Bayozdagi to'rtinchi musaddas 77B, 78A sahifalaridadir. Musaddasga sarlavha qo'yilmagan. "Bu kun" so'zi radif xolida qo'llanib, a-a-a-a-a-a, b-b-b-b-a-a, v-v-v-v-a-a tarzida qofiylanib kelgan. Musaddas besh banddan iborat. Bayozdagi beshinchi musaddas 78B, 79A, 79B, 80A, sahifalarida berilgan. Bu musaddasga ham sarlavha qo'yilmagan. "Yaxshiliq qil kim ura boshinga tosh" misrai bilan boshlangan. Musaddas to'qqiz banddan iborat bo'lib radif takrorlamagan. Musaddas a-a-a-a-a-a, b-b-b-b-a-a, v-v-v-v-a-a tarzida qofiylanib kelgan. Har bir bandning oxirida-

Har kishi fe'li badni ayladi fosh,

Qildi ul o'zig'a yomon yo'ldosh.

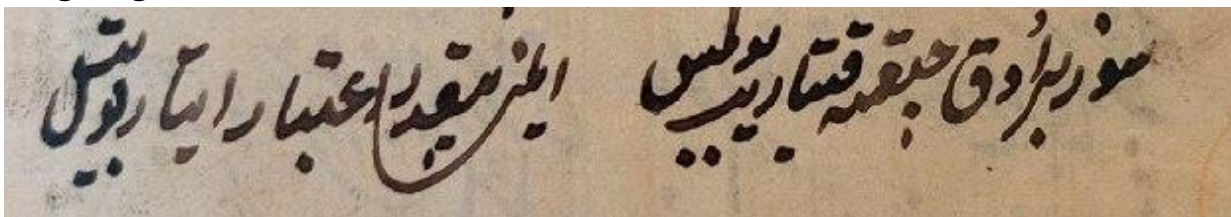
misralari takror qo'llangan.

Bayozdagi oltinchi musaddas 96A, 96B sahifalarida berilgan. Bu musaddasga "Dard saf shahri Toshkent" sarlavhasi qo'yilgan bo'lib Mirzoning Toshkentga qilgan sayohati tafsilotlari yozilgan. Musaddas to'rt banddan iborat bo'lib har bir bandning ohirgi ikki misrasida "habar bergay" birikmasi radif holida takrorlangan. Musaddas a-a-a-a-a-a, b-b-b-b-a-a, v-v-v-v-a-a tarzida qofiylanib kelgan. E'tibor berilsa bayozdagi oltita musaddasning qofiylanish tartibi bir xildir. Qofiylanishning birinchi shakli a-a-a-a-a-a, b-b-b-b-b-a, v-v-v-v-v-a tarzidagi qofiya Ho'qandiy musaddaslarida uchramaydi.

Mirzo Hayrullo Ho'qandiy bayozi litografiya usulida bosilgan. "Bunda asosiy ishni hattot bajargan. Hattot matnni maxsus qog'ozga ko'chirgan. Qog'ozdagi matn toshqolip sirtiga o'tkazilgan va unga kimyoviy ishlov berilgan.

So'ngra ana shu toshqoliplardan nusxalar olingan. Bunday usulda tayyorlangan kitoblar asosan nastaliq xatida yozilgan". [6.51] Nastaliq xatida unlilar ko'pincha tashlab ketilgan. Bunga yozishni tezroq amalga oshirish sabab bo'lgan bo'lishi mumkin. Chunki kitob yozish ishlari asosan qo'l mehnati bilan amalga oshirilgan. Bu kitoblarni o'qigan o'sha zamon kitobxonlari forsiy, arabiy, turkiy so'zlarni va ularning ma'nolarini kundalik ishlatgan so'zlari bo'lganligi uchun yaxshi bilishgan. Shuning uchun bunday unlilar tashlab ketilgan xatlarni o'qish o'sha zamon kishisi uchun qiyin bo'lmagan. Keyingi davrlarda ruslashtirish boshlanib ko'pgina so'zlar o'rini ruscha so'zlarga bo'shatib berdi. Biz mana shu davr odami bo'lganimiz uchun XIX asr kishilari ishlatgan so'zlar biz uchun tushunarsiz bo'lib qoldi. Shuning uchun ham u davr asarlarini o'qish arab harflarini bilgan zamondoshlarimiz uchun ham qiyinchilik tug'diradi. U davrda arab harflari asosidagi eski o'zbek yozuvining imlo qoidalari bo'lmaganligi uchun har bir shoir yoki hattot o'z salohiyatiga ko'ra matn yozgan bo'lib unli va undosh harflarni qo'llashda har xillik yuzaga kelgan.

Qozon bosma yozuvlari nasx xatida yozilgan bo'lib bularda so'z tepasidagi a, u unlilarini ifodalash uchun fatha, zamma belgilari tashdid belgilari qo'yib ketilgan. So'z ostidagi i harfini bildiruvchi kasra belgisi qo'yilmagan. O'rta Osiyo hattotlari asosan nastaliq hatidan foydalangan bo'lib, unlilar aniq imlo qoidalari asosida ifodalanmagan. Ayrim so'zlarning 1-bo'g'inida, ayrimlarining 2-bo'g'inlarida, ayrim so'zlarning 3-bo'g'inida ba'zi so'zlarning 1-2-bo'g'inlarida, ba'zilarining 1-2-3-bo'g'inlarida, fors izofalarda unlilar qo'llanmagan. Lekin ayrim o'rinlarda nasx xati kabi so'z tepasidagi fatha zamma tashdid belgilari qo'llanilganligini ko'ramiz.

Yuqorida Mirzo bayozidan bir baytni misol qilishimiz mumkin. Baytning birinchi misrasidagi "o'q" so'zi yuqorisiga zamma belgisi qo'llanilgan. Lekin bunday holatlar juda kam uchraydi.

Turkiy so'zlardagi unli tovushlarning yozuvdagi ifodasi bo'yicha hali jahon matnshunosligida bir qarorga kelingani yo'q. [1.61] Nastaliq xatida unlilarning qo'llanilmasligi bir tomondan hattotlarga qulaylik tug'dirsa, ikkinchi tomondan o'quvchiga qiyinchilik tug'dirishi tabiiy. Masalan eski o'zbek yozuvidagi (عرض) ushbu so'zni ikki xil (arz, oraz) holida o'qish mumkin. Lekin bu so'zni aynan arz yoki oraz so'zi ekanini qayerdan bilib olamiz? Albatta, yonidagi (oldingi yoki keyingi) so'zlarni o'qish bilan birga qaysi so'z ekanini chiqarib olinadi. Bunday

holatda o'quvchidan ozgina farosatli bo'lish talab qilinadi. Mirzo bayozinining 1B sahifasi birinchi ustun ikkinchi misrasi:

سنا عرض دليمنى ايلاب اضحار

Shaklida ifodalangan bo'lib misradagi ikkinchi so'z arz yoki oraz so'zi ekani ma'lum. Lekin aynan qaysi so'z ekanini misradagi boshqa so'zlarni o'qish bilan aniqlash mumkin bo'ladi. "Senga oraz dilimni aylab izhor", "Senga arz dilimni aylab izhor" jumllarining ikkinchisi to'g'ri bo'ladi. Chunki birinchi misrada ma'no g'aliz bo'lib qoladi. Mirzo Hayrullo Ho'qandiy bayozining ko'pgina o'rinlarida unlilar bilan bog'liq xatoliklar mavjud. Bayozni sinchiklab o'rganib, tushib qolgan unlilarni joyiga qo'yib joriy alifboga o'girish biroz murakkab jarayondir. Chunki ifodalanmagan unlilarni joyiga qo'yishda hato qilish misra yoki bayt ma'nosining tamoman o'zgarib ketishiga olib kelishi mumkin. Bunday qo'pol xato bilan asar o'quvchiga noto'g'ri talqinda etib boradi. Shunday ekan tadqiqotimiz qolaversa unlilarning qo'llanilishi haqidagi ushbu maqolamiz matn tahriri bilan shug'ullanuvchilar uchun oz bo'lsa-da foydasi tegadi degan umiddamiz.

Adabiyotlar ro'yxati

1. Manzar Abdulhayrov. Adabiy manbani matniy tadqiq etish usullari va tamoyillari. – Toshkent, 2022. – 132 b.
2. Amiriy. Devon (2 jildlik). – Toshkent: Tamaddun, 2017.
3. Zavqiy. Ajab zamona. – Toshkent: Sharq, 2003. – 176 b.
4. Hamza Hakimzoda Niyoziy. To'la asarlar to'plami. – Toshkent: Fan, 1988. – 399 b.
5. Navoiy. Devon. Toshken: G'ofur G'ulom nomidagi NMIU, 2011.
6. Shuhrat Sirojiddinov. Matnshunoslik saboqlari. – Toshkent, 2019. – 128 b.
7. Bakirovna, K. Z. (2019). The Rhythm of the Literary Impact. *ANGLISTICUM. Journal of the Association-Institute for English Language and American Studies*, 8(9), 58-67.
8. Qobilova, Z. (2024). ALISHER NAVOIY ADABIY MEROSINING OZARBAYJONDA O'RGANILISHI. *Hamkor konferensiyalar*, 1(1), 215-219.
9. Imomalieva, M. I. (2021, April). THE EVOLUTION OF METAPHORICAL MEANING. In *E-Conference Globe* (pp. 25-26).
10. Imomaliyeva, M. (2024). NODIRA MELODIES OF NAVOI. *QO'QON UNIVERSITETI XABARNOMASI*, 10, 121-123.
11. TURSUNOVA, N. (2025). ALISHER NAVOIY AN'ANALARINING MUQIMIY IJODIDAGI TAKOMILI. *Hamkor konferensiyalar*, 1(11), 260-263.
12. Tursunova, N. (2021). FOLKLORE MOTIVES IN MUKIMIY'S WORK. *CURRENT RESEARCH JOURNAL OF PEDAGOGICS*, 2(09), 187-191.
13. Ikromjonovna, J. S. (2023). THE ROLE OF FOLK TALES AND EPIC MOTIVES IN THE POETRY OF USMAN AZIM. *Open Access Repository*, 9(4), 545-548